

Original scientific paper
UDC 39:616.31/497.1

Maid HADŽIOMERAGIĆ

Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo

ETNOSTOMATOLOGIJA U BOSNI I HERCEGOVINI U XIX I XX STOLJEĆU*

Pogled nazad pomaže pogledu naprijed!

Uvod

Prošlost sadrži duhovne i materijalne vrijednosti, a poznavanje toga se pozitivno odražava na osobine sadašnjosti. Vrijednosti svakog naroda, pa i našeg, se mjere bogatstvom njegove prošlosti i istorije. Osvježavanje tih podataka, tog mišljenja, znanja i iskustva, kao sjećanje na prošlost, daje ovim i slijedećim generacijama pouku, stvara emocijsku i psihologijsku snagu za borbu sa sadašnnošću i za vjerovanje u budućnost. Ova sjećanja bude i ideale bez kojih je život prazan i bez zadovoljstva, jer ideali mogu zamijeniti mnoge materijalne vrijednosti. Pogotovu je naša istorija bogata, iako gorka, ali gordna i vrijedna, uvijek zalijevana obilno krvlju. Ona je i bila i naša i skupocjena i kad je međusobno prolijevana.

Znanje i mudrost što se dobija od prošlosti i duhovno bogatstvo što nam ga daje, ne može se ničim drugim nadoknaditi ni proizvesti ni kupiti kad zatreba. A zatreba!

Ono što je neki etnos tj. narod proživio, doživio, stvorio i uradio, nije takvo isto imao i drugi narod. Zato su to autohtone vrijednosti samo jednog naroda.

U temi ovoga naslova će biti opisana etnostomatologija Bosne i Hercegovine prošlog i ovog vijeka. U biti nema neke veće razlike i granice ovih (i drugih) stoljeća, jer je većina tog znanja i podataka porijeklom ne samo iz prošlog stoljeća, nego i iz više stoljeća unazad. Kao i u cijeloj etnomedicini Bosne i Hercegovine, a i Jugoslavije, bila su u osnovi dva izvora odakle je dolazilo medicinsko znanje: sa Istoka i sa Zapada. Svakako je na prvom mjestu bogata Azijska medicina, kao što je bila Babilonska i Perzijska, pa zatim Grčka i Arapska, a i druge. Sa Zapada (i Juga) su kasnije dolazili utjecaji, a to je prvenstveno Rimski medicina i iz kasnije Italije, iako je u njima mnogo Azijske. Zapadno-evropska je kasnije dolazila sa teologijskim, školovanim medicinskim i drugim intelektualnim kadrovima.

* Saopšteno na naučnom savjetovanju "Metodologija proučavanja istorije zdravstvene kulture u Bosni i Hercegovini tokom XIX i XX vijeka" održanog 20. XI 1986. god. u Sarajevu.

Nastanak etnostomatologije

Na grčkom jeziku se za narod kaže *ethnos* i od toga je nastao prefiks *etno-* koji kao prvi dio složenice označuje vezu sa narodom ili narodnošću. Tako je stvoren i naziv odnosne nauke *etnologije* – poznavanja naroda i njegovog života, kao priznata nauka. Njezin predmet posmatranja i izučavanja je čovjek kao društveno i duhovno biće, pa je ona prema tome grana kulturne istorije. Ona proučava socijalno uređenje, pravne uredbe, materijalnu i duhovnu kulturu (religiju, znanost, umjetnost, i dr.). Uz pomoć ovog prefiksa je nastao i naziv *etnostomatologija* (kao i *etnomedicina*, *etnofarmacija*, i dr.).

Etnologija jednog naroda ne može da bude potpuno i sasvim originalna. Znanja i umijeća su se uvijek uzimala, razmjenjivala, pa i otimala. Koliko je neki narod uzimao tuđeg znanja, toliko je bogatio svoje znanje.

Nastanak bolesti je uvijek bila neugodna pojava za ljude, jer im je ometala život. Zato su se oni toga i bojali i protiv toga su se nastojali boriti. Taj vječni neprijatelj, vječna borba i vječna želja da se živi zdravo, stvorila je i bogatstvo otpora, a taj otpor je medicina. Ljudi su morali tražiti lijeka i pomoći pri pojavi bolesti, pa ako nije bilo pravih ljekara, pomoć se je tražila i od nadriljekara. Nužda je ponekada tjerala da se primijeni sve što god bi tko preporučio.

Kad se govori o *etnomedicini* i *etnostomatologiji* kao njenom integralnom dijelu, onda svakako treba odmah na početku rasčistiti dva pojma:

1. Nema narodne medicine, niti medicine nastale u narodu. Sva je narodna medicina na neki način učevnog porijekla. To je ustvari maleno i najčešće iskrivljeno znanje iz (učevne) medicine. Na pr. nije kamilica i njen čaj "narodni lijek", jer je upisana u medicinske knjige prije više od hiljade godina. Taj narodni lijek je preuzeo narod iz medicinske nauke.

2. Također je činjenica da nije medicina i medicinsko sve što se primjenjuje u toj (krivo) nazvanoj narodnoj medicini, jer u njoj ima dosta magije, čaranja, izmišljanja. Ono što je posve ili najčešće donekle stvarno medicinsko, to je kopiranje učevne medicine.

Kako je nastajala *etnomedicina* i *etnostomatologija*? Bolesnici i njihova okolina su gledali šta radi ljekar, pamtili taj postupak i lijekove, te opet slijedećom prilikom imitirali rad ljekara u njegovim postupcima i davanju lijekova i savjeta. Naravno da nisu znali uvijek i adekvatno postupiti, jer nisu znali dovoljno dijagnostike, a pogotovu diferencijalne. Tako se je to medicinsko znanje i iskrivljavalo po indikacijama do u nedogled. Ovo znanje se je razmjenjivalo u narodu, ali i prikupljalo, pamtilo, pa i zapisivalo. Bilo je i pametnih ljudi koji su znali da "to i to" i ne pomaže, osim psihički i sugestijski i subjektivno, te su preporučivali i štošta i slično, a neki poslije njih ga preporučivali kao da je to stvarni lijek. Tako kod jedne faze pulpitisa (upale) zuba smiruje bol (smanjivanjem hiperemije-prekvrljenosti u pulpi prestaje pritisak na živac) hladnoća (voda) ili što drugo. Od toga je nastala masa varijanti, na pr. da to treba da bude hladna rakija (dakle bit je da bude tekućina, jer obavije zub), a dodavano je od slučaja do slučaja da je "najbolja" ona koja je prva iscurila, pa ljuta, blaga, stara, šljiva, loza, domaća, i dr. Dakle dodavani su atributi proizvoljno i bez terapijske osnove. Tu je bila laička dijagnoza: zubobolja, ali nisu znali da diferenciraju bolesti, te su kod svake zubobolje (ako njih ima više i vrlo različitih po nastanku i po djelujućem lijeku) taj lijek preporučivali. On međutim u nekoj drugoj patogenezoj fazi neće pomoći, nego će baš odmoći, odnosno čak i uvećati bolove. Naravno, u narodnoj medicini nema odgovornosti za rad, a baš ta

odgovornost i čini medicinu naukom. Tu je sada nastao nesporazum. Zašto isti lijek jednom pomogne, a jednom ne pomogne, ili zašto meni ne pomaže, a drugom nekome pomaže? U stvari, u početnoj fazi pulpitisa pomaže topla voda, a u napredovalom pulpitisu pomaže hladna voda. Dijagnostika pulpitisa, kao i etiologija je i danas nejasna i dijagnostikovanje je nesigurno, čak i kod stručnjaka. Kako je tek kod laika? Slična je situacija i kod mnogih drugih bolesti. Dakle, po srijedi je ono što se naziva laicizam (a drugačije rečeno – neznanje).

Nekad opet lijek i nije pomogao, ali je davao vjeru u izliječenje, što je važna komponenta svake terapije. I današnja medicina sa tako reći svakim lijekom, nastoji dati i vjeru u lijek i izliječenje. I danas se tumači da je veliki psihički i umišljeni faktor prisutan kod trećine svih bolesti. Čovjek svojom psihom, naročito sugestijom, može da prevazilazi mnoge teškoće, pa i jake bolove.

Ta nada i vjera u izliječenje su naravno korišteni i u religijskom obredu i sadržaju, pa ako je to stvarno davalo vjere (a davalo je), bilo je i ono pozitivno. Onda kao i sada. Psihičko stanje pacijenta i podizanje duha i morala te sugestivnost, uvijek će pomagati skoro kod svake bolesti, a nekada dati i čudesno velik prilog liječenju, pa i izliječenju. U narodnoj medicini se takav događaj još i uveliča. Međutim, psihologija bolesnika je bila tada takva, ali je nje i dandanas ostalo dosta i kod ovog savremenog čovjeka (učevnijeg ali primitivnog), a i kod nekih ljekara. To nikakva tehnika napredovanja neće vjerovatno nikad moći suzbiti. Prema tome, to je jedna urođena osobina u čovjeka (i bolesnika i ljekara) da vjeruje u neku višu moć u silu, pa ga ni materijalističko učenje ne može potpuno suzbiti.

Ljekari u prošlosti su obično imali učenike i pomoćnike, koji su ujedno učili od ljekara i nastojali ga kopirati. Tasko je nastao i veliki broj učenika tzv. berbera koji su se bavili vadenjem zuba i liječenjem. I preko njih je znanje odlazilo u narod, sada već preko druge ruke i naravno manje pouzdano.

Liječenjima u narodu su se bavili samo pojedinci, nekad malo vještiji, nekad malo slobodniji, često materijalno zainteresovani, a nikad to nije narod masovno radio. Obično je u selu ili mahali bila po jedna ili dvije osobe, često i porodičnim nasljeđivanjem, koji su primjenjivali svoje znanje liječenja. Uz naravno često prisutnu veliku dozu nemoći i neznanja, to se povezalo i sa mistikom, magijom, čaranjem, primitivizmom, religijom i drugim. Na kraju je taj konglomerat nedovoljnog i deformisanog stručnog medicinskog znanja nazvan "narodna medicina", umejsto "primitivna medicina". Narod je, eto, pogodan medij, da mu se svašta privali.

Sreća je u svemu bila (tada kao i sada) da čovjek većinu bolesti preboli pomoću prirodnih sposobnosti samoga organizma, odnosno prirodnošću situacije, a taj je rezultat tumačen (tada, a često i sada) kao da je nastao kao posljedica primijenjenih lijekova, pa i čarolija, magije, i dr.

Metodologija istraživanja

Za naša istraživanja *etnostomatologije* Bosne i Hercegovine XIX i XX stoljeća, koristili smo ovih šest izvora:

1. Objavljena literatura – to su knjige i časopisi sa radovima prethodnih istraživača, uglavnom etnologa i naučnika istorije.

2. Ljekaruše kao pisana dokumentacija – originalne ili iz objavljene literature.

3. Saopštenja sedamdesetogodišnjeg Abdulaha Skaka, živog člana tristoljetne porodice berbera iz Sarajeva (intervju, i dr.).

4. Usmeni razgovori i intervjui narodnih ljekara i posmatranja primjene narodnih lijekova.

5. Posmatranje shvatanja iz svakodnevnog života naroda o medicini, njegovim postupcima i znanjima.

6. Knjige o narodnoj medicini, napisane od raznih "narodnih ljekara", travara i dr.

Prikupljeni materijal obuhvaća i najveći dio postojećeg znanja. Trebat će još vremena da se sve obradi i pogotovo da se to i objavi.

Metodološki cilj istraživanja etnostomatologije je bio:

a) Da se prikupi što više materijala, obuhvatajući sve postojeće i pristupačne izvore.

b) Da se podaci selekcijski razvrstaju po oblastima savremene stomatologije, čime bi bilo pregledano ponaosob svako stručno područje.

c) Da se tako obrađeni materijal objavi u stručnim publikacijama i sačuva kao blago istorije naše kulture.

d) Da se studiozno i stručno prouče vrijednosti koje bi možda mogle koristiti u svavremenoj stomatologiji, ili koje mogu djelovati inspiracijski.

Današnja stomatologija je veoma razvijena i prostorno vrlo široka medicinska grana, pa se je zato morala podijeliti u više stručnih područja. Zato smo radi istovjetnosti anatomopatoloških područja svu etnostomatologiju tako i razvrstali. Od prikupljenog materijala su formirana ova područja: Bolesti zubi; Bolesti usta; Prevencijski stomatologija; Oralno-hirurška stomatologija; Dječija stomatologija; Dijagnostika. Sav materijal je dovoljno sreden i upoznat da se može ocijeniti, procijeniti, analizovati i ovako prezentovati.

Nadjeni materijal

Istraživanje etnologije u Bosni i Hercegovini je vršio veći broj istoričara (etnologa) naročito na početku ovog stoljeća. Njihovim zaslugama je sačuvano veliko etnološko blago, pa zbog tih zasluga treba spomenuti barem starije: Č. Truhelka, T. Bratić, L. Glueck, V. Kušan, R. Jeremić, T. Dragičević, H. Fazlagić, M. Kulinović, K. Steiner, M. Medić, V. Čurčić, R. Zaplata, H. Čurić, I. Klarić, i dr.

Veliki dio korištene literature je dobiven u Biblioteci Zemaljskog muzeja u Sarajevu, te uz pomoć vrlo usrdnih bibliotekarki i u potpunosti obrađen. Evo nekih naslova: (Č.T., 1889) Liječništvo po narodnoj predaji bosanskoj i po jednom starom rukopisu; (T.B., 1903) Pabirci iz narodne medicine u Hercegovini; (L.G., 1892) Narodni lijekovi iz bilinstva u Bosni; (K.S., 1903) Bosanska narodna medicina; (V.Č., 1922) Ljekovito bilje u Bosni i Hercegovini; (I.K., 1899) Nekoliko narodnih ljekarija iz okolice Livna; (M.K., 1898) Nešto o narodnom praznovjerju i liječenju kod Muhamedanaca u Bosni i Hercegovini; i dr.

Iz područja oralne hirurgije (iz područja maksilo-facijalne kirurgije) nije ništa nađeno. Prikupljeno je 18 dijagnoza, a evo nekih: upaljene i otečene žlijezde pod jezikom; obraz kad oteče; nateklo lice; rane i osutci u ustima; razrezana usna; oteklinna; gnjilost kosti; i dr. Terapijskih postupaka je nađeno 20, a evo nekih: protiv otoka; protiv rana i osutaka u ustima; protiv gnjilosti u ustima; prstom da se zub izvadi; i dr.

Područje prevencijske stomatologije je vrlo obimno, a po stručnoj vrijednosti neke poruke i pouke su i današnje vrijednosti. Često se misli da je prevencija skorijeg

shvatanja, ali nije. Ona je vjerovatno davno shvaćena. Evo i dokaza o prevenciji staroj koju stotinu godina. Nekada su to formulacije i u vidu poslovice: "Hrda jede gvožđe, a prljavština čovjeka"; "Lakše je bolest spriječiti, nego li liječiti". Ili izreke u vidu vjerovanja, kao na pr.: "Djetetu do tri godine ne treba dati češalj u ruke, jer bi dijete češalj među zube metnulo pa bi mu zubi bili crni i uvijek bi ga boljeli". Ovdje je očito shvatanje o estetskoj vrijednosti zuba, a poruka ima za cilj higijenu. A evo i konkretnih uputstava: "Zdravo držati zube. Uzmi po litre bijelog vina i po litre vode u jedan lončić od po oke, pristavi k vatri, kad savrie, od vatre odmakni, u jednu džezvu, smiešaj unutra pečenu stipsu, olum i meda, zatim svaki treći dan prati zube. Imaš zdrave zube". Ili ovo uputstvo: "Dobro je ispirati zube varenim gavezom". "Komu smrde usta neka stuče pelina i pomiješa sa ostikom i nek onim pere usta". "Mliječika se kuha u bijelom vinu, pa se time zubi namažu svaki dan. Bit će lijepi i zdravi".

Iz dječije stomatologije, dakle kurative, također ima podataka, pa ću navesti jednu o uklanjanju zubobolje. "Uzmi žuč od kozleta, ako e friška u pamuku na zubu drži, ako li e suva pomalo meći na zub". I kod djece su korišteni slični postupci kao i općenito kod bolesti zubi.

Područje bolesti usta je također vrlo bogato zastupljeno, pa evo nekih dijagnoza: kada usne bole; krastava usta; jašterica; lažica; skorbut; krupica; usta bole; usne bole; kad resica pane; i dr. Naravno, broj terapijskih preporuka je mnogo veći. Za bolest "Kad meso boli oko zubi" postoji čak sedam načina liječenja, kao na pr. ovaj: "Uzmi polovicu pečene ili sirove smokve i položi na ono mjesto gdje boli i odmah će utišati i truhlo meso, ako ga ima, otpašće".

Interesantno je da su i tada znali za parodontopatije (pličanje zubi), naravno primjećujući samo dobro izražene i uznapredovale slučajeve, pa se preporučuje kao lijek ovo: "Fudikovina (kalina) od lišća; priredeni uvarak sa vodom ili s vinom učvršuje klimave zube, kada se time usta ispiraju, krijepi zubno meso i liječi mu upalu".

Za ostale bolesti usta (sluznice) daje se na pr. kod dijagnoze "Koga nebo boli" ovaj lijek: "Uzmi sirćeta i bjelanca od jaja, smiešaj i tijekom pomaži po nebu". Ili "Protiv rana i osutaka u ustima" – stucano s medom pomiješano sjeme lana preporučuje se kao lijek, ili ovo – iscijeden sok od lista loze, pdjednako pomiješan s medom, liječi osutke u ustima.

Bolesti zubi su vjerovatno radi i tada prisutnog karijesa i njegovih posljedica (pulpalgije) bile najviše zastupljene. Tu je nađeno 12 dijagnoza i čak 60 terapijskih postupaka. Svakako je interesantan podatak i o tada masovnom korištenju karanfilovog ulja protiv zubobolje, koji se i danas mnogo koristi u terapiji pulpe. Mustafa Bašeskija u svom "Ljetopisu" iz 1751. god. navodi popis jedne drogerije u Sarajevu gdje na jednoj bočici piše "Oleum caryophylorum" sa naznakom "za zubobolju".

Najčešća dijagnoza koja se spominje je "zubobolja" i za nju je prikupljeno 9 terapijskih savjeta. Ostale dijagnoze su, na pr.: zubi bole; kad zaboli šupalj zub; crvi u zubu; boni zub; zubna bolest; i td. Terapija je veoma bogata i evo nekih primjeraka. "Uzme se pleteća igla, usija se u vatri dobro, pa onako usijana turi se u šupljinu zuba i neko vrijeme drži, a bol odmah odumili jer vele da se sprži crv što u zubu kopa i boli zadaje". "Kunica – sa solju natrto svježe lišće kad se na lice položi blaži zubobolju". "Mlijeko od zelene smokve uzmi i metni na zube od boli". "Triaka oliti turjaka metni na zub kad počne boliti". "Ugrij dobro ploču i kako možeš trpiti vrućine ispari ovu bolesnu stranu, vratne žile, proći će istinito".

U Sarajevu postoji već oko 300 godina porodica s prezimenom Skaka, koja se nasljedno bavi berberstvom, ne samo u današnjem uskom pojmu (obrezivanje – sunoćenje), nego nekada u punoj praksi pomoćne medicinske službe. Sada živeći sedamdesetogodišnji Abdulah Skaka mi je (svojom dobrotom) uz intervju dao mnogo podataka iz stare medicine, uglavnom iskustva njegovih predaka (empirijska) prenešeno usmenim putem. Taj materijal, naravno nešto skraćeno, objavljen je u tri referata.

Putem intervjua u našem narodu u gradu i selu (Đulsa Bajrić iz Janje, Mina Dizdarević iz Bosanskog Kobaša, Elizabeta Matić iz Koszajnice, i dr.) je prikupljeno dosta podataka. Bilo je i više osoba koje i danas u svome selu ili mahali daju savjete i pomoći. Pri tome je interesantno da je među njima više bilo žena. Svi podaci su vrlo slični i identični sa podacima iz pisanih djela starih pisaca. Također i podaci od nekih aktivnih "narodnih ljekara", zatim od travara, kao i iz knjiga o narodnoj medicini ili travama, je ustvari materijal koji se ponavlja.

Ovakvom opširnom metodologijom istraživanja iscrpljen je postojeći materijal. Ako ga se ipak još tu i tamo nešto drugačijeg nađe, svakako pretstavlja varijantu i svakako manji dio. Podatci su se morali selekcijski koristiti, jer, ili su bili nejasni, ili potpuno deformisani, ili u neinteresantnim podvarijantama. Jezik kojim je napisano ili govoreno uglavnom nije prepravljeno, pa je autentičan i lakše razumljiv nego da je prepravljeno, što bi vjerovatno često bilo i neadekvatno. Pojedinačni stručni komentari nisu davani, jer su nepotrebni. Sada poslije prohujalih stoljeća pametovati nad prošlošću bi bio apsurd.

Zaključak

Podaci o etnostomatologiji nađeni na području Bosne i Hercegovine su vrlo bogati, ali oni nisu uvijek izvorni i originalni, nego ima dosta unešenog sa Istoka i Zapada. Velikim dijelom su uzeti iz učevne medicine starih naroda. Ovdje su oni doživjeli svoju lokalnu obradu. U njima se nalazi mnogo primjesa laičke mašte, magije, čaranja, fantazije, mistike, a i religije. Naučne medicinske vrijednosti mogu da budu od značaja samo kao istorija, a da nisu primjenljive na ljude. Ako ponešto i ima medicinski ispravnih, to je samo uspelo kopiranje učevne medicine.

Kao velike i trajne humane vrijednosti iz ovog materijala mogu da posluže jedino mudre izreke, primjenljive i na stomatologiju. One su sigurno nastale shvatanjem ozbiljnosti i težine patoloških promjena, a zavisno od (ne)moćnosti terapije. To je ovih nekoliko izreka (ko zna kojeg daljeg porijekla), inače poznatih, ali navedenih u ovom materijalu da se i dalje preporučuju kao naučna istina. To su vrijedni zdravstveni postulati i poruke vječne vrijednosti:

- Zdravlje je najveće bogatstvo čovjeka!
- Lakše je bolest spriječiti nego li liječiti!
- Čistoća je pola zdravlja!

LITERATURA:

- ¹Bašeskija M.M., *Ljetopis, 1746-1804*. Veselin Masleša, Sarajevo, 1968. – ²Bratić T., *Narodno liječenje iz vremena jedne ljekaruše (1843)*. Glas.Zem.muzeja, Sarajevo, XX, 1898. – ³Ibid., *Pabirci iz narodne medicine u Hercegovini*. Glas.Zem.muzeja, Sarajevo, XV, 1903. – ⁴Čirković S., *Kovačević D., Zdravstvene prilike u srednjovjekovnoj Bosanskoj državi*, Acta hist.med.stom.pharm., med.vet., Beograd, 1970, 20, 2. – ⁵Čurčić V., *Ljekovito bilje u Bosni i Hercegovini*. Zem.štam., Sarajevo, 1922. – ⁶Čurić H., *Zdravstvene prilike u Bosni i Hercegovini pred kraj Turske vladavine*. Zbornik radova,

I kongres za ist.zdrav.kult.Jugoslavije, Sarajevo, 1970. – ⁷Dragičević T., *Narodni lijekovi*. Glas.Zem.muzeja, Sarajevo, XXI, 1909. – ⁸Đaković L., *Od tradicije do savremene medicine*, SOUR "SBS", Sarajevo, 1978. – ⁹Elazar S., *Razvoj farmacije u Bosni i Hercegovini*, Acta hist.med.stom.pharm.med.vet., Beograd, 1970, 20, 2. – ¹⁰Ibid., *Ujicaj islama na zdravstvenu kulturu Bosne i Hercegovine*. Pro medico, Lek, Ljubljana, 1972, 6. – ¹¹Enciklopedija, Jugosl.leks.zavod, Zagreb, 1966. – ¹²Fabijančić-Filipović R., *Narodna medicina istočne Hercegovine*. Glas.Zem.muzeja, Sarajevo, Etnologija, XXIII, 1968. – ¹³Ibid., *Narodna medicina i narodna vjerovanja u Žepi*. Glas.Zem.muzeja, Sarajevo, Etnologija, 1964. – ¹⁴Ibid., *O narodnoj medicini stanovništva Lištica s okolinom*. Glas.Zem.muzeja, Sarajevo, Etnologija, N.s., XXIV/XXV, 1970. – ¹⁵Ibid., *"Domaći ljekar" iz 1868. g. sa širokog brijega*. Glas.Zem.muzeja, Sarajevo, Etnologija, N.s., XXVI, 1971. – ¹⁶Fazlagić H., *Narodni lijekovi iz bilinstva u Bosni*. Glas.Zem.muzeja, Sarajevo, VI, 1894. – ¹⁷Filipović M., *Ljekaruša iz Tešnja*. Miscelanea, Bibl. Centr. hig. zavoda, Beograd, 1937. – ¹⁸Glueck L., *Narodni lijekovi iz bilinstva u Bosni*. Glas.Zem.muzeja, Sarajevo, IV, knj. II, 1892. – ¹⁹Hovorka D., *Kronfeld U., Vergleichende Volksmedizin*. Strecker u. Schroeder, Stuttgart, 1909. – ²⁰Jeremić R., *Prilozi istoriji zdrav. i med. prilika Bosne i Hercegovine pod Turskom i Austro-Ugarskom*. SLD i Naučna knjiga, Beograd, 1951. – ²¹Ibid., *Zdravst.prilike u Jugoslavenskim zemljama do kraja 19. veka*. Škola nar.zdr., Zagreb, 1935. – ²²Karahanović A., *Zdravstvene prilike u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turaka (1463-1787)*. Acta hist.med.stom.pharm.med.vet., Beograd, 1970, 20, 2. – ²³Klarić M., *Nekoliko narodnih ljekarija iz okolice Livna*. Glas.Zem.muzeja, Sarajevo, XI, 1899. – ²⁴Kreševljaković H., *Sarajevska čaršija, njezini esnafi i obrti za vrijeme osmanlijske uprave*. Sarajevo, 1927. – ²⁵Kristić A., *Narodno liječenje željezom*. Glas.Zem.muzeja, Sarajevo, Etnologija, 1959. – ²⁶Kulinović M.F., *Nešto o narodnom praznovjerju i liječenju u Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*. Glas.Zem.muzeja, Sarajevo, X, 1898. – ²⁷Kušan V., *Zdravstvene prilike starog Sarajeva*, Beograd, 1934. – ²⁸Medicinska enciklopedija, IV, 434-439, Jug.leksik.zavod, Zagreb, 1969. – ²⁹Medić M., *Tri ljekaruše*, Glas.Zem.muzeja, Sarajevo, XVI, 1904. – ³⁰Pelagić V., *Narodni učitelj*. Narodna knjiga, Beograd, 1970. – ³¹Protić M., *Bosansko-hercegovački berberi kao narodni ljekari*. Medic.arhiv, Sarajevo, 1956, X, 6. – ³²Sadiković S., *Narodno zdravlje*. Svjetlost, Sarajevo, 1968. – ³³Steiner K., *Bosanska narodna medicina*. Glas.Zem.muzeja, Sarajevo, XV, 1903. – ³⁴Truhelka Č., *Liječništvo po narodnoj predaji Bosanskoj i po jednom starom zapisu*. Glas.Zem.muzeja, Sarajevo, IV, 1889. – ³⁵Zaplata R., *Zdravstvene prilike starog i današnjeg Sarajeva*. Glas.Jug.prof.društva, Beograd, 1939, XIX, 11-12. – ³⁶Zovko I., *Nekoliko narodnih lijekova*. Glas.Zem.muzeja, Sarajevo, II, knj. III, 1890.

Maid HADŽIOMERAGIĆ

Scientific Society for History of Health Culture of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo

ETHNOSTOMATOLOGY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA
IN THE 19th AND 20th CENTURIES

Key words: Ethnostomatology; Bosnia and Herzegovina

In the frame of my researches in the field of history of stomatology in various periods till the present time in Bosnia and Herzegovina and in the adjacent countries, I made special researches in ethnostomatology. This part of cultural history of this people is very rich, like general history itself, and this enrichment is particularly due to natural influence of other cultures, but also to their frequenting and imposing, as well as adoption of same.

Every culture, including the health culture is the richer, the greater were the adoptions from other cultures. Here the presence of eastern health culture – from Asia – as well as the western and southern one is clearly evident.

During the thousand-year struggle for health protection, a rather substantial knowledge was gathered, although nowadays same is considered rather deformed, with some additions of imagination, magic, religion, primitiveness, etc. Thus, a conglomerate mass was created, which at the given stage of medicine could not be kept in the medical science, so it was left to the user, i.e. people, and was named "traditional folk medicine".

(Rad je primljen u Uredništvu 28. I 1989. god.)